

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.66-1.21>**О. Д. Ворошук**кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»**О. В. Луц**магістрантка II курсу спеціальності «Соціальна робота»
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ВПЛИВ ТРИВОЖНОСТІ НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

Значні зміни, що відбуваються у житті суспільства, найбільше впливають на молоде покоління. Останніми роками зросли показники підліткової і, що найбільш тривожно, дитячої злочинності, а також відхилень в емоційному здоров'ї школярів. Багато дітей і підлітків відзначаються підвищеною тривожністю, нервозністю, вразливістю та емоційною неврівноваженістю. Але найбільше непокоять батьків, педагогів, психологів, соціальних працівників та громадськість такі прояви поведінкової активності дітей і підлітків, як агресивність та неконтрольована жорстокість. Стрімке зростання рівня тривожності та агресивності багатьох дітей і підлітків – це одна з найбільш актуальних проблем сьогодення, яка потребує негайного вирішення.

Ця стаття має на меті визначити ступінь впливу тривожності на агресивну поведінку підлітків. Нами було розглянуто, яким чином тривожність зумовлює прояви агресії у дітей підліткового віку, а також описані результати досліджень, котрі були проведені за методиками Спілбергера – Ханіна і Басса Дарки.

Аналіз різних ситуацій дає змогу побачити, що більшість з них спричинені саме тривогою.

Деякі фахівці в галузі клінічної психології та інших суміжних наук стверджують, що тривога виступає як основна частина різних психопатологічних синдромів або психоматичних проявів. Таким чином, суб'єктивним джерелом агресивних дій переважно можуть бути тривожність як стан або фундаментальна властивість особистості, що найтісніше пов'язана з порушенням психічної діяльності. Тривожність, породжувана конфліктами й ворожістю, саме є наслідком дезадаптованості індивіда. Конфлікти й ворожість не знімають тривожності, а навпаки, тільки підсилюють її, цим самим створюючи «зачароване» коло, яке відбиває механізм дезадаптації, що виникає на цій основі.

Вітчизняні психологи та педагоги відзначають тривожність як прояв суб'єктивного неблагополуччя особистості або як індивідуально-психологічну особливість, що виявляється в схильності людини до частих та інтенсивних переживань стану тривоги, а також у низькому порозі його виникнення. Зазвичай вона підвищена у разі нервово-психічних важких соматичних захворювань, а також у здорових дітей, які переживають наслідки важкої психологічної травми.

Отже, зростання агресивних тенденцій у підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства. Підлітковий вік – небезпечний і водночас більш уразливий до негативного впливу.

Ключові слова: агресія, тривожність, підлітковий вік, соціалізація агресії, агресивна поведінка.

Постановка проблеми. Тривалий час підліткова агресія є предметом вивчення багатьох наукових дисциплін. Психологи і фізіологи вважають її характерною рисою перехідного віку, що виникає в результаті зміни гормонального фону, розвитку когнітивних процесів, інтелекту і здібностей. Для науковців цікаво те, яких форм може набути підліткова агресія в процесі соціалізації. Проблема агресії та агресивної поведінки в науці стає актуальною, коли суспільство переживає критичні періоди розвитку. За останні десятиліття актуальність цієї теми лише зростає. Трансформація колишньої соціально-політичної системи, високі рівні протестних настроїв, війна на Сході

України, радикальна зміна цінностей і вимушена переорієнтація поведінки призвели до сплесків агресії, зростання насильства і злочинності, жорстокості людей у побутовій поведінці.

Серед учених побуває думка, що саме тривожність є одним з основних факторів появи агресивної поведінки. З одного боку, підкреслюється, що адекватний рівень тривожності відіграє важливу роль в емоційно-вольовій регуляції і загалом є істотним внутрішнім фактором, що зумовлює формування адаптивного ресурсу зрілої особистості. З іншого ж боку, більшість авторів відзначає, що саме з високим рівнем тривожності пов'язані труднощі соціально-психологічної адаптації, формування адек-

ватного уявлення про себе і свої особистісні якості у дітей підліткового і юнацького віку.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженням проблеми тривожності та агресії на фундаментально-теоретичному і прикладному рівнях займалися вчені різних шкіл та напрямів, зокрема: Р. Ардрі, А. Бандура, А.Х. Басс, Л. Берковіц, Р.А. Берон, Д. Зільман, К. Лоренц, Н.Е. Міллер, Р. Фельсон, С. Фешбах, З. Фройд та інші. Розробці практичної сторони агресивної поведінки у підлітковому віці присвячені праці низки зарубіжних та вітчизняних науковців: К. Додж, М. Каплан, К.С. Лебединської, Ю.Б. Можгинського, А. Патерсон, А.І. Стаценко, Г.Е. Сухаревої, Р. Хусман та ін. Однак ґрунтовних досліджень саме впливу тривожності на агресивну поведінку дітей в підлітковому віці та умов її подолання натепер досі немає.

Завдання статті – визначити ступінь впливу тривожності на агресивну поведінку підлітків та експериментально дослідити рівень тривожності підлітків.

Виклад основного матеріалу. До складу тривожності входять такі поняття, як «тривога», «занепокоєння» та «страх». Розглянемо сутність кожного з цих понять. Страх – це афективне (тобто емоційно загострене) відображення у свідомості людини конкретної загрози для її здоров'я, життя чи благополуччя. Тривога – це емоційно загострене відчуття можливої майбутньої загрози. На відміну від страху, тривога не завжди сприймається як негативне почуття, позаяк вона можлива і у вигляді радісного хвилювання чи хвилюючого очікування [1, с. 24–25].

Занепокоєння є об'єднуючою ланкою страху і тривожності. Воно проявляється в наявності зайвих рухів або, навпаки, нерухомості. Людина розгублюється, говорить тремтячим голосом або зовсім замовкає. Поряд з визначенням дослідники виділяють різні види і рівні тривожності. Тривожність – це переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям небезпеки [3, с. 67–69]. Вченими виділені відкриті і закриті форми тривожності. До відкритих форм відносять: гостру, нерегульовану тривожність; регульовану і компенсуючу тривожність; культивовану тривожність. Закриті (замасковані) форми тривожності називають «масками». Такими масками виступають: агресивність; надмірна залежність; апатія; брехливість; лінь; надмірна мрійливість. Підвищена тривожність впливає на всі сфери психіки підлітка: афективно-емоційну, комунікативну, морально-вольову, когнітивну [4, с. 23]. Тривожність часто супроводжується фізіологічними симптомами, такими як серцебиття, піт, пронос, прискорене дихання. Ці фізичні ознаки можуть з'являтися як у разі усвідомлення тривоги, так і у разі неусвідомлення. Наприклад, перед важливим іспитом у людини може бути пронос, вона може повністю усвідом-

лювати наявність тривоги. Але серцебиття або часті позиви до сечовипускання можуть виникати і без будь-якого усвідомлення тривоги, і тільки пізніше людина розуміє, що відчувала тривогу. Хоча фізичні прояви емоцій особливо помітно виражені в тривозі, вони характерні не тільки їй. У разі депресії сповільнюються фізичні і психічні процеси; бурхлива радість замінює напруженість тканин або робить ходу легшою; сильна лють викликає тремтіння або приплив крові до голови [5, с. 1–5]. З визначення поняття розуміємо, що тривожність можна розглядати як: психологічне явище; індивідуальну психологічну особливість особистості; схильність людини до переживання тривоги; стан підвищеної турботи.

Під агресією розуміють акти ворожості, атаки, руйнування, тобто дії, які шкодять іншій особі. Людська агресивність є поведінковою реакцією, яка характеризується проявом сили в спробі нанести шкоду чи певний збиток особистості або суспільству. Агресія – це реакція, у результаті якої інший організм отримує больові стимули. Агресія – фізична дія, погроза такої дії з боку однієї особи, які зменшують волю іншої особи. Складається враження про агресію як про мотивовану дію, що порушує норми і правила, що заподіює біль і страждання. У цьому плані розрізняються навмисна й інструментальна (ненавмисна) агресія. Інструментальна агресія – та, коли людина не ставила своєю метою діяти агресивно, але «так довелося зробити» або «треба було діяти». У цьому разі мотив є, але він не усвідомлюється. Навмисна агресія – це ті дії, які мають усвідомлений мотив – заподіяння шкоди або збитків. Агресія – це будь-яка форма поведінки, яка націлена на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого поведіння [6, с. 188–189].

Це визначення підкреслює, що агресія – це модель поведінки, а не емоція або мотив. Хоча агресія часто асоціюється з негативними емоціями, такими як злість; з мотивами, такими як прагнення комусь нашкодити або образити. Звичайно, ці фактори впливають на агресивну поведінку, але їх наявність не є обов'язковою умовою для такої поведінки.

Говорячи про особливості агресії в підлітковому віці, необхідно враховувати той факт, що підліток росте в сім'ї, а як ми знаємо, сім'я є одним з основних факторів соціалізації, вона ж є головним джерелом живих прикладів агресивної поведінки для більшості дітей. Становлення агресивної поведінки у підлітків – це складний процес, в якому беруть участь багато факторів. Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків та засобів масової інформації. Діти беруть моделі агресивної поведінки як за допомогою прямих підкріплень, так і шляхом спостереження агресивних дій, а намагаючись припинити негативні відносини між своїми дітьми, батьки можуть ненавмисно

заохочувати ту саму поведінку, від якої хочуть позбутися. Батьки, які застосовують надто суворі покарання, можуть виявити, що їхні діти більш агресивні і неслухняні [2, с. 51–55]. Підлітки є найбільш тривожними у стосунках з однокласниками і батьками і найменш тривожні зі сторонніми дорослими і вчителями. Старші школярі виявляють найвищий рівень тривоги у всіх сферах спілкування, але особливо різко у них зростає тривожність у спілкуванні з батьками і тими дорослими, від яких вони якоюсь мірою залежать. Тривожність підлітка часто порушує його нормальне життя і виступає причиною порушення соціальних зв'язків з оточуючими. Подібну тривожність найчастіше відчують школярі, які гарно вчаться, відповідально ставляться до навчання, суспільного життя, шкільної дисципліни. Тривожні діти зазвичай не викликають скарг з боку вчителів і батьків, вони самі не звертаються до психолога. Як відомо, подібна тривожність може породжуватися або реальним неблагополуччям школяра в найбільш важливих сферах діяльності, або існувати ніби всупереч об'єктивно благополучному положенню, будучи при цьому наслідком певних особистісних конфліктів. Тривожність, закріпившись, стає стійким утворенням. Підлітки з підвищеною тривожністю тим самим опиняються в ситуації так званого «зачарованого психологічного кола», коли тривожність погіршує можливості підлітка, результативність його діяльності, а це своєю чергою ще більше підсилює емоційне неблагополуччя [3, с. 89–90].

Найпоширенішими комунікабельними труднощами підлітка є сором'язливість. Психологічні дослідження показали, що ті, хто вважає себе сором'язливими, справді відрізняються зниженим рівнем екстраверсії, менш здатні контролювати і направляти свою соціальну поведінку, більш тривожні і переживають більше комунікативних труднощів [1, с. 94]. Використовуючи методику Басса-Дарки, варто пам'ятати про те, що агресивність як властивість особистості і агресія як акт поведінки можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційної сфери особистості.

Дослідження на виявлення рівня агресивності та тривожності проводились у старших класах (9–11). Загальна кількість опитаних учнів – 30 осіб. Результати показали, що серед старшокласників здебільшого спостерігається високий рівень агресивності (46,7%) та дещо в меншій кількості реципієнтів спостерігається середній рівень агресивності (43% опитаних). Низький рівень агресивності виявлено в 10% опитаних. Дещо кращі показники з виявлення ворожості: 66,8% – середній рівень та 33,2% – високий рівень ворожості (див. рис. 1).

Залежно від індексів агресивності та ворожості, що були отримані згідно з опитувальником Басса-Дарки, всіх реципієнтів було поділено на групи:

I група – учні з високим індексом агресивності (27%);

II група – учні з середнім індексом агресивності (35%);

III група – учні з високим індексом ворожості (38%).

Рис. 1. Рівні вираження аутоагресії, фізичної агресії та негативізму у трьох групах досліджуваних школярів

Аналіз даних, отриманих у I групі, свідчить, що в учнів з високим рівнем агресивності переважає фізична агресія, тобто застосування ними фізичної сили проти інших осіб. Друге місце посідає аутоагресія. Вони розуміють, що завдають шкоди оточуючим їм людям і схильні відчувати докори сумління. В учнів з низьким рівнем агресивності ця форма агресії перебуває на першому місці. Негативізм посідає третю позицію в групі високо агресивних учнів.

У групі учнів з середнім ступенем агресії негативізм посідає друге місце. Це вказує на те, що учні цієї групи більш активно виступають проти обмеження своєї групи, проти обмеження своєї свободи, третю позицію в цій групі посідає фізична агресія, що свідчить про застосування ними фізичної сили у певних випадках.

Дані, отримані в III групі, свідчать про розуміння учнів, що вони завдають шкоди оточуючим. Внаслідок цього учні цих груп відчувають докори сумління. Така форма агресивної поведінки, як аутоагресія, посідає перше місце в цій групі. На другому – негативізм. У них сильніше виражене почуття ненависті, гніву за скривдження, ніж у досліджуваних I групи. На третьому місці у них – фізична агресія. Вони рідше застосовують фізичну силу до інших.

Що ж стосується тривожності, то є безліч факторів, які викликають тривогу у неповнолітніх, зокрема, фактори, які базуються на системі міжособистісних відносин. Найбільш характерними з них є: міжособистісні конфлікти та їх наслідки; страх самотності; нерозуміння з боку педагогів; комплекс неповноцінності у відносинах, які проявляються в невпевненості суб'єкта в тому, що він цікавий людям, страху відкидання, невмілої презентації; труднощі у встановленні контактів з учителями тощо. Другу групу факторів, що викликають тривогу у підлітків, становлять соціальні фактори, пов'язані з системою специфічних відносин. У цій групі факторів виділили дві підгрупи, до першої з них входять поточні труднощі, головним чином пов'язані з побутовими проблемами життя. До другої підгрупи відносять фактори тривоги екзистенційного характеру, пов'язані із суб'єктивною оцінкою скоєного злочину; з осмисленням свого місця в світі; відчуттям безглуздості свого існування, пустоти, страхом прийдешньої смерті своєї або близьких людей; інвалідності; невиліковних захворювань тощо.

Таким чином, дані проведеного опитування показали, що здебільшого підлітки відчувають комплекс труднощів психічного, соціально-психологічного, соціального та побутового характеру. Аналізуючи отримані результати опитування Спілбергера-Ханіна, можна сказати, що рівень підвищеної тривожності найбільше проявляється у підлітків з емотивним, тривожним, педантичним, дистомічним типом акцентуації. При цьому у емотивних підлітків відзначається ситуативна тривож-

ність, а у тривожних, педантичних, дистомічних підлітків підвищена як ситуативна, так і особистісна тривожність. Практично підтверджено, що факторами дезадаптації підлітків з різними емоційно-особистісними розладами є висока агресивність, підвищений рівень тривожності, а також яскраво виражені акцентуації характеру.

Отже, можна зробити висновок, що зі всього кола проблем людської агресії найважливішою можна вважати проблему агресії неповнолітніх. Ця соціально-вікова група, а надто підлітки, є не лише найбільш активним та динамічним елементом соціальної структури суспільства, але й уособлює його майбутнє.

Спостерігається тенденція до збільшення рівня тривожності й агресивності підлітків за останні десять років, причому відсоток підлітків, схильних до невмотивованої деструктивної агресії, залишився незмінним. Такий факт має соціальну зумовленість. Соціальні причини підліткової агресії нині, як і десять років тому, зводяться до впливу сім'ї, однолітків, системи освіти і засобів масової інформації. Зміни, які відбулися за цей час, стосуються всіх вищезгаданих агентів соціалізації, але більшою мірою вони пов'язані з лібералізацією цінностей, а також зміною форм і видів спілкування, розширенням інформаційного простору у зв'язку з посиленням впливу Інтернету. Соціальні мережі відіграють у процесі соціальної адаптації все більшу роль, сприяючи вирішенню багатьох психологічних підліткових проблем. Але проблема підліткової агресивності та впливу на неї тривожності на тепер не досить вивчена, а отже, потребує подальшого дослідження.

Список використаної літератури:

1. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния семейных отношений. Москва : Наука, 1999. С. 24–25.
2. Долгова В.И., Аркаева Н.И., Зыкова Н.А. Влияние детско-родительских отношений на проявления агрессивности у старших подростков. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2015. Т. 31. С. 51–55.
3. Долгова В.И., Капитанец Е.Г. Психолого-педагогическая коррекция агрессивного поведения старших подростков. Челябинск : АТОСКО, 2012. 111 с.
4. Максименко К. Агресивність підлітків. Експериментальне вивчення. *Психол. журн.* 2003. № 6 (54). С. 23.
5. Овсянникова Е.П. Индивидуальный подход к исследованию агрессивного поведения подростков. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2014. Т. 30. С. 1–5.
6. Рибачук В. Психологічні можливості корекції агресивної поведінки у підлітків. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Випуск 51. С. 180–190.

Voroshchuk O., Lushch O. The effects of anxiety on aggregate behavior of older teens

The significant changes, that happen in society, have a big impact on the younger generation. In recent years the teenage crime rates have increased and what is more disturbing, the child crime rates too and also the deviations in the emotional health of pupils. A lot of children and teenagers are determined by a higher anxiety, a nervousness, a vulnerability and an emotional imbalance. But parents, teachers, psychologists, social workers and public are more worried about the developing of behavior activity (such as aggression and cruelty) of children and teenagers. A rapid increase in the level of anxiety and aggression of many children is the most urgent problem of today that needs a solution.

The article was intended to determine the degree of influence of anxiety to the children's aggressive behavior.

Analysis of various situations in which aggressive and not adapted reactions of children are revealed, give a possibility to observe that most of them happen because of the anxiety.

Some specialists in clinical psychology and other related sciences claimed that the anxiety acts as a major part of a various psychosomatic syndromes or psychosomatic manifestations. So, the subjective source of aggressive actions can preferably be anxiety as a condition or fundamental quality of a person, that most closely related to mental disorders. The anxiety, which is created by conflicts or a hostility, is a consequence of maladaptation of the individual. Conflicts and the hostility don't remove the anxiety, on the contrary, reinforce it, making "fascinating" circle, that reflects the mechanism of maladaptation which arises on this basis.

The psychologists of the cross mark the anxiety as a manifestation of subjective personal disability or as an individual psychological trait manifested in person's tendency disability to frequent and intense anxiety states. It is usually elevated in the case of severe psychiatric and also in healthy children experiencing the effects of psychological trauma.

The research of identifying the level of aggression and its effect of anxiety (held in the higher school) showed that most teenagers have a high level of aggression (46.7%) and in a smaller number of aggression (43%). Low level of aggressive behavior was found in 10% of respondents. And somewhat better anxiety indicators are the average level of 66.8% and the high level – 33.2%.

So, we can make a conclusion that anxiety has a significant impact on the formation of the teenagers' aggressive behavior.

Key words: *aggression, anxiety, adolescence, aggressive behavior.*